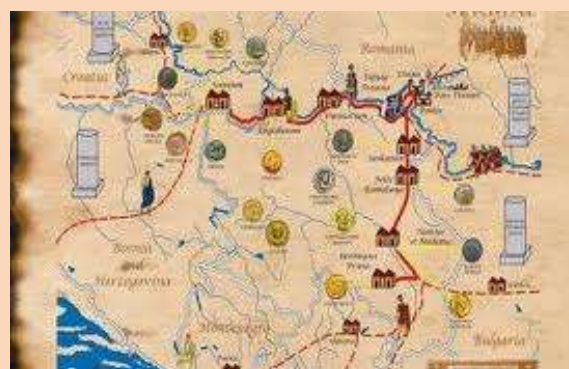

На 8 km од данашњег Сврљига налазили су се остаци древног Града Сврљига који датира из I века, када су на овим просторима владали Римљани. Припадао је провинцији Мезији. Први релативно поуздани, писмени траг о граду Сврљигу среће се у IV веку наше ере на путној карти: Tabula Peutingeriana, на којој се, на релацији између Наиса (Naissus) и Рацијарије (Ratiaria) - данашњи Арчар, налазе две значајне станице Timacum Maior и Timacum Minor. Према овом податку у околини Сврљига налазила се прва станица која је водила од Ниша према Видину под називом: Timacum Maior или Timacum Maius у преводу Велики Тимок. И ако у археологији проблем убикације ових двеју станица од Ниша до Арчара на Дунаву није коначно решен, сасвим је поуздан податак да је 535. године за време цара Јустинијана, на потезу од Ниша до Видина, долином Тимока поново утврђено 27 градова/кастела, међу њима и *Timacum Maius*, што указује да је Град Сврљиг – да би био обновљен, морао већ постојати пре Јустинијана.

Град Сврљиг је рушен још три пута. Порушио га је Стеван Немања за време војних похода против Византије 1182. године. У старим српским биографијама налази се податак да је Стеван Немања разрушио многе градове “И град славни Ниш, и Сврљиг, и град Равни и град Козли”. Трећи пут Сврљиг су порушили Угари 1597., а четврти пут 1800. године учинио је то Пазван-Оглу. У свим картама средњовековне Србије Сврљиг је означен као важан град немањићке државе. Петар Петровић је, према назнакама из списка Прокопија Цезарца, поставио хипотезу да се локација кастела Meridioponte налазила у близини Књажевца – Баранице или, око Града Сврљига, будући да су на овим простору, код Нишевца – подно Сврљига, “откривене ранохришћанске цркве”, што би било у складу са “ статусом Meridia као епископског седишта”. Овој претпоставци иде у прилог и податак да су у Граду Сврљигу написани Сврљишки одломци јеванђеља 1279. године, који су 1994., интегрално публиковани. Сврљишко јеванђеље је најстарији до данас пронађени спис старе српске писмености у источној Србији, који говори о врло живом религијском животу на овим просторима.

На ширем простору садашњег града Сврљига и околине, постоје видљиви трагови материјалне културе који сежу до палеолита, о чему сведоче углачане животињске кости пронађене у Преконошкој пећини, која је у XIX веку била археолошки најистраживанија пећина. Што се трагова из неолита тиче, реч је о пре свега о гланим каменим секирама са отвором за држаље. Пронађена бакарна крстаста секира јесте реликт енеолитске културе. У погледу остатака материјалне културе античког Сврљига, данас су доступни и познати:

- жртвеник, који се данас налази у нишкој тврђави. На њему је текст на латинском: “Јупитеру најбољем, највећем и осталим бесмртним боговима, у здравље двојице наших господара, императора Августа (споменик подиже) Луције Аурелије Јустин, римски витез, привржен њиховој божанској природи”.

- Блок од кречњака, са тешко читљивим текстом, али се јасно уочавају две речи: "Imperator Cesar..."
- Миљоказ од кречњака, висине 148 cm, са текстом који у преводу гласи: "Императору Цезару Гају Вибију Требонијану Галу, Побожном, Срећном, Непобедивом Августу и Гају Афинију, Велдеминијану Волузијану Августу".
- Плочица од белог мермера из чијег текста се види да је реч о натпису већег споменика који је посвећен богињи Хери.

Остаци Града Сврљига, налазили су се на једној високој стени вертикалних стрмина, која је са источне стране обухваћена Тимоком. Приступ граду могућ је са северозападне стране, а народ овај пут зове Видински пут. Градску капију бранила је једна кула правоугаоног облика, а сам град има неправилан издужен облик, прилагођен конфигурацији терена. У близини града постоји и неколико црквица и испосничких пећина, које се и данас могу запазити узводно, на десној обали Сврљишког Тимока.

Древни град Сврљиг је под овим именом словио до XVI века када, под Турцима, због чувене топле воде у Бањици, код Нишевца, постаје Сврљишка Бања-у рангу кадилука, да би од XIX века опет постао Сврљиг - са седиштем у Нишевцу. На месту, савременог Сврљига, такође под турцима, постепено се формирало наменско насеље под именом Дервен, које је имало прецизно одређену, наменску функцију. Наиме, у њему је био стациониран одред војника који је чувао приступ кланицама и служио као оружана пратња царским караванима и путницима који су превозили робу, пролазећи географски тешким али у погледу безбедности опасним путним правцем кроз клисуру. После прикључења Сврљишког среза Кнежевини Србији 1833. године, Дервен који је био лоциран на десној собали Тимока, на катастарском атару села Шљивовика, дело, и Жељева, имао је један хан и просторију за смештај војника, постепено се развијајући у сеоско насеље, ширећи се из дана у дан, да би временом постао, најпре седиште среза који се 1871. године премешта из Нишевца у Дервен.

Са већ устаљеном административном функцијом средњег и поштинског места, развијеном трговином и занатством, Дервен ће 9. децембра 1904. године декретом Краљевине Србије бити преименован у варошицу, у којој је седиште Сврљишког среза. Срез Сврљига је од 1896. године административно био припојен Нишком округу. Многи мешају два израза за насеобину на истом простору. Наиме, као што се меша Град-Сврљиг (Куле) са Нишевцом, односно, Град-Сврљиг са селом варош, односно Пазариштем, тако често мешају имена Дервен и Сврљиг за новонастало насеље на месту савременог Сврљига. Да то појаснимо.

Чувене "Куле", код села Вароши, односно Нишевца, јесу утврда, "град", тврђава, одбрамбени простор, кадилук-седиште кадије за време Турака, док је испод "Кула" било тзв. "подграђе" где се одвијао свакодневни живот становништва, српског и турског. Термин "град" значи утврђење, нешто као "замак" у западној европи, или утврда попут Нишке тврђаве или београдског Калемегдана, док се живот мештана Ниша за време Турака одвијао на простору где је данас савремени Ниш, односно Београд. Дакле на "кулама" код Нишевца и Вароши било је боравиште управитеља града. Ова утврда била је снабдевена посадом, војском, питком водом, залихама хране, што је омогућавало владајућем слоју да у случају надирања непријатеља са запада, из низијског дела, правцем Вароши, може да се брани и дуже држи положај. Сврљиг је за време Турака, од 1563. године, имао статус кадилука на чијем је челу стајао кадија.

Име "Дервен" било је предмет лингвистике. Дервен, на месту савременог Сврљига, на ушћу Преконошке реке у Сврљишки Тимок, на његовој десној обали, подно "Љубовца", првобитно је био стационаран за војнике, а у XIX веку, после протеривања Турака, село. Гавро Шкриванић сматра "да се име Дервенд или Дервен сачувало у топономастици југословенских земаља и то на местима где су за време Османлија постојала дервентска села, односно куда су пролазили стари путеви" М.Ђ.Милићевић указује на чињеницу да је већ 1875. године постојао срез "сврљишки са столицом у Дервену" и то "на десној страни Сврљишког Тимока", где су били механа и "среска кућа на Дервену". Према овоме српском етнографу, са сврљишким Дервеном, односно Нишевачком или Дервенском клисуром "може се упоредити, колико ја знам, само дервента, више Раче на Дрини, и у малом, лисура горњокаменичка. Милићевић даје следећи занимљив опис: "Дервен, место на путу од Књажевца ка Грамади... на десној страни Сврљишког Тимока. Ту је сада канцеларија среза сврљишког и једна механа.

Сврљиг, град је у плодној равници, негде на 400 m надморске висине. Котлина 40 km дуга, 14 km широка. А око ње планински врхови од преко 1300 метара над морем. Котлини особине даје Сврљишки Тимок, река по укусу највећих сладокусаца. Мало тече, од свог извора, до Дупке, јаме пречника од 5 метара, у коју понире, па се после скоро километар опет појави, из пећине Врело у селу Перишу. А онда вијуга кроз 15 km дугу клисуру, чије се оштре литице уздижу у небо преко 400 m. Клисуром иде и железничка пруга; дакле, и са воде и из воза се може уживати у несвакидашњим лепотама. Вода, камене литице, небо...

Урегионалној физиономичности уочавамо три различита дела: (1) високи, који чини луковско-околишка површ, и две ниже предеоне целине, (2) ужи сврљишkokотлински део и (3) пространа удолина у северном подножју Сврљишких планина. Ове делове карактеришу различите морфографске и пејзажне одлике. Међутим, иако се узима као посебна географска област, Сврљишка клисура је услед своје сложености и различитог морфотектонског склопа у свом првом проширеном делу у најужој вези са котлинским насељем Нишевцем, те је све до суженог дела у тесној повезаности са Сврљишком котлином. У структури рељефа њену морфолошку особеност представља изразита композитност. Чине је, идући низ ток Тимока Нишевачка клисура, Бањско-палилулска котлина и кањон Клисуре. Нишевачка клисура (око 2 km) усечена је између Малог врха (660 m) и Богданице (793 m), краћих коса које се издвајају са дугачког кречњачког била (правца углавном 3 - И), југоисточних огранака планине Девице.

Иако је ограничена на знатном делу, релативно високим ободом, нарочито на страни Сврљишких планина (Зелени врх 1344 m), Сврљишка котлина није потпуно затворена. Сврљишком клисуром могуће су везе са Књажевачком котлином, нарочито железницом. На ову саобраћајну артерију - дуж које су се вековима кретали људи и одржавала саобраћајна веза, и отуда је њена саобраћајна улога била и остала веома значајна за антропогеографске појаве и збивања - од најстаријих времена па до данас. Због чега је Сврљиг имао у прошлости не само регионални већ и шири значај.

Др Петар Голубовић

Карактеристике споменичког наслеђа

Споменичко наслеђе сврљишког краја карактерише се релативним богатством и разноврсношћу културноисторијских споменика, као и недовољном истраженошћу и непроученошћу. Дobar број културних добара је уништен, или пак, толико оштећен да почиње губити своја споменичка својства. То се нарочито односи на праисторијско и античко наслеђе, о коме постоје поуздани подаци да су на овом терену имали своја насеља, чији су трагови сада сасвим нестали, тако да није могућа ни њихова тачна убикација.

Археолошки документи указују на постојање два праисторијска локалитета: Бањица код села Нишевца и Песак код села Вароши. На првом су пронађена два бушена камена чекића, а на другом једна крстата бакарна секира. Оба локалитета се датирају на прелазу из неолита у бронзано доба. Није било могуће убицитати на терену наведене локалитете. Мештани Нишевца део простора у центру села, код задружног дома и новоподигнуте спомен чесме палим у НОР, називају „могила“, што би по називу одговарало праисторијској хумки, гробници. Идентификују га са „старим гробљем“ или „старом црквом са зидуринама“. Место је сасвим заравњено и нема остатака који би указивали на било какав локалитет.

Античке остатке на широком простору код села Нишевца евидентирали су ранији истраживачи, пре свих Феликс Каниц. Он те остатке идентификује са римском станицом *Timacum maius*, која је убележена на античкој карти *Tabula Peutingeriana* из III-IV века. Један крак пута са те карте водио је од Ниша ка Рациариу, данашњем Арчеру на Дунаву код Видина. Прва убележена станица од Ниша ка Арчеру је *Timacum maius*, чије растојање на поменутој карти одговара месту данашњег села Нишевца. Данас тих остатака нема видљивих, Каниц помиње и античко налазиште код села Плужине, где је нађен миљоказ Требонијана Гаја. У нишком Народном музеју постоје подаци о античким локалитетима: Пазариште код села Вароши, где је нађен антички бронзани прстен, и Нишевац и Плужина са опекама већег формата. Данас више није могуће констатовати места поменутих локалитета.

И средњевековни локалитети сачувани су углавном у остацима. Стога их је тешко датирати. Историјски извори бележе само Сврљиг град у доба Стевана Немање крајем XII века. Број и врста локалитета и објеката из ранијег периода

а) Цркве и манастири, укупно 10, а налазе се у следећим насељима: Сврљиг, Грбавче, Гулијан, Драјинац, Извор, Лалинац, Манојлица, Нишевац, Пирковац и Црнољевица.

б) Остаци цркава, црквишта и манастиришта, укупно 8, а налазе се у следећим насељима: Белоиње, Бурдимо, Драјинац, Луково, Околиште, Периш, Ри-баре-Ђуринац, Тијовац.

ц) Локалитети, укупно 4, а налазе се у следећим насељима: Грбавче, Палилула, Преконога и Црнољевица.

д) Градови и градишта, укупно 3, а налазе се у: Грбавчу, Гулијану, Нишевцу.

е) Заветна места - камени записи, укупно 14, а налазе се у селима: Белоиње, Варош (има их 3), Давидовац, Драјинац, Копажкошара, Лабуково, Лалинац, Манојлица, Мечји До, Палилула, Погапица и Преконога.

ф) Старе чесме, укупно 2, а налазе се у: Гулијану и Лалинцу. г. Старе воденице, укупно 2, а налазе се у: Сврљигу и Нишевцу.

Једини сакрални објекат у самом Сврљигу је новија црква св. цар Константин и царица Јелена. Смештена је у средишњем делу града у улици Миленка Хаџића. Грађена је у обновљеном српско-византијском стилу 1928. године, у духу традиција српске средњовековне архитектуре. Црква је триконхосне основе, са ђакоником и проскомидијом. Над припратом се диже звоник квадратне основе са калотом на тамбуру. Поседује бифоре са каменима капителима и стуцима. Изнад наоса уздиже се, на квадратном тамбуру, поткупоље решено пандантифима. Прекривена је лимом. Конхе, грађене са спољне стране, ојачане су полукружним пиластрима са каменим капителима који формирају следеће аркаде. Тако да је конха унутра полукружна а споља петострана. То се односи и на апсиду. Црква је грађена од опеке, са декоративном каменом пластиком. Од камена су стубци и капители, а на полукружним пиластрима само су капители од камена. Живописана је 1933. године и поклон је појединих трговаца и занатлија. Исте године постављен је и иконостас, као поклон Драгог Јовановића из Ниша. Нема записа о творцу икона на иконостасу.

Грнчарска воденица

У Пастирској улици, некада на периферији, а сада у централном делу града, смештена је стара воденица, позната под називом Грнчарска воденица. Назив потиче од првобитног власника - грнчара. Приземни је објекат већег габарита. Грађена је у доњим зонама од камена, а у горњим од брвана облепљеним блатом. Поседује четири камена за млевење, смештена у централном делу, а лево и десно од централне просторије су два собичка за ноћење. Садашњи власници воденице: Милић Мирослав, Миловановић Живојин и Јовић Бранислав и Јовић Ранко - поделили су је зидом од опека на два једнака дела. Воду је добијала из Тимока каналом, која је кроз 4 велике цеви усмерена на каменове. На основу сачуване документације код једног од садашњих власника воденице, Милић Мирослава, може се претпоставити да је изграђена од Турака пре 1833. године. Сачуван је и план, цртеж под називом: „Воденица Светозара Илића на Тимоку на месту Дервен (ранији назив Сврљига) код Преконоге“. Назначена је воденица и канал са водом из Тимока, уз једину напомену: „воденица од слабог материјала са четири витла“. План је „снимио, учинио увиђај и обележио сталну меру шеф грађ. одељка виши инжињер Јосип Ример 5. јануара 1906. год. у Нишу“. Садашњи власник тврди да је првобитни власник Светозар Илић, воденицу купио од Турчина после 1833. г. када су ови крајеви ослобођени од Турака и припали Србији. У том случају објекат је настао на почетку XIX века и представља најстарију очувану воденицу сврљишког краја. Стављена је 1986. године под заштиту закона.

Напомена: Грнчарска воденица не постоји данас, тачније - срушена је.

Борислав Андрејевић

КРСТА И САЈТАР

Најпознатије сврљишке вође су свакако Крста Поповић, из Нишевца, кога је Хајдук Вељко прогласио за бимбашу и старешину сврљишке кнежевине 1807. године, а за ратне заслуге Карађорђе га проглашава за Војводу Сврљишког. Крста Поповић, коме турска војска није могла ништа, бива, на превару, од својих сабораца убијен.

Поред војводе Крсте, по јунаштву је био познат и Радојко Тричковић – Сајтар из Преконоге који је 1833. године на дан Св.Марка дигао овај крај на буну и протерао Турке преко Грамаде, а одмах сутрадан је кренуо на Гургусовац (Књажевац) да протера турску посаду и ослободи утамничене кметове. Убрзо су и остале нахије у источној Србији биле ослобођене и припојене Кнежевини Србији. Историјски записи кажују да је Милош понудио капетанство Сајтару, али да је он ову понуду одбио. Милош потом Сајтара поставља за буљбукашу на Грамади, где је овај ту остао до смрти чувајући границу од Турака.

Мост Милутина Миланковића на прузи Ниш-Књажевац у Нишевачкој клисури

Многим људима је име Милутина Миланковића непознато. Од оних којима је познато већина га везује за календар, остали његово име најчешће повезују са климатологијом и леденим добима, облашћу у којој је дао највећу научни допринос. Али, већина нас заборавља да је Милутин Миланковић први доктор техничких наука међу Србима. Каријеру је почео као грађевински инжењер. Од 1905. до 1909. године радио је у Бечу у једној грађевинској фирми, где је брзо заузео једно од главних места у конструктивном бироу. Миланковић је октобра 1909. године прихватио позив Београдског универзитета, вратио се у Србију и почео је да ради као професор на Катедри за примењену математику. Паралелно са радом на Универзитету радио је хонорарно статичке прорачуне за грађевинске фирме.

На позив Петра Путника, друга из Беча и власника грађевинске фирме, Милутин Миланковић је израдио пројекте мостова од армираног бетона, у распону од 30 метара, на стеновитим обалама за будућу трасу железничке пруге Ниш-Књажевац. Миланковићево решење се допало Државним железницама Србије које су доделиле посао изградње ових мостова у долини Тимока предузећу Петра Путника и изградња је почела 1912. године. Фотографија лево снимљена је 1913. године током изградње једног од “Миланковићевих” мостова на прузи Ниш-Књажевац. У средини: Никола Пашић са групом инжењера 1915. и данас, тај мост, гледан са Кула.

Иако је пројекат за изградњу Тимочке пруге (Ниш – Прахово) израђен много раније, [пруга Књажевац-Зајечар](#) почела је да се гради тек 1909. године. После Другог светског рата пруга је реконструисана, парну машину замениле су дизел локомотиве и шинобуси, а уведена је и директна веза за Београд. Конструисали су је инжењери [Петар Миленковић](#) и [Огњан Кузмановић](#).